

GAJÁRY ISTVÁN

ÓBUDA KERESZTÉNY NÉPESSÉGE ÉS TÁRSADALMA

A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

(1786–1789)¹

Esettanulmány

Óbuda egyetlen mezővárosi rangú település volt, mégis azt kell mondanunk: a XVIII. század végén valójában kettős igazgatású község volt. A türelmi rendelet nyomán a Magyar Kamarától az itt élő zsidóság igazgatási függetlenséget is kapott, így lényegében külön, korlátozott jogkörű községet alkotott a településen belül. Az ún. „zsidó községnek” töredékesen maradtak fenn az iratai, Budapest Főváros Levéltárába ebből néhány jegyzőkönyv és egy türelmi taksa összeírás (1788–1789) került, ebből azonban csak az adófizetők nevei derülnek ki, valamint a fizetett adóösszegek, családi és egyéb viszonyaik, körülményeik nem, így e helyen mellőzzük a velük való foglalkozást.²

Az alábbi dolgozatban egy időmetszetben kíséreljük meg felvázolni e keresztény község népességi viszonyait. A választott időmetszet egy véletlenből adódik: ekkorra egyszerre három, kiválóan tűnő forrás is fennmaradt, ami a kutató számára az összevetések során a kontroll lehetőségét éppúgy biztosítja, mint az adatkieg-

---

1 A dolgozat a Bárczi István Alapítvány támogatásával készült. A szerző ezúton mond köszönetet Bácskai Vera, Benda Gyula, Faragó Tamás, Gyulai Éva és Kellner Judit segítségéért, amellyel hozzájárultak a dolgozat elkészítéséhez. Külön köszönetet kell mondani a halálokok megjelölésének — szinte kivétel nélkül torzult alakban megjelenített formáinak — feloldásáért Magyar Lászlónak (Semmelmweis Orvostörténeti Könyvtár) és Sági Erzsébetnek (ny. gyógyszer- és kórháztörténész).

2 A Zichy-uradalom korszakára vonatkozóan Gál Éva több írást tett közzé az óbudai zsidókról, részben a MIOK Évkönyvekben, részben — s utolsóként talán legteljesebben — a Századokban (Gál, 1992). Az óbudai község iratanyagának jelentős része egyáltalán nem került levéltári őrizetbe, ezek — ismereteink szerint talán egészükből — a Zsidó Múzeum kezelésében vannak. Az utóbbi gyűjteményben számos, a zsidó községre vonatkozó irat, összeírás és templomi hirdetés is található, amely a községről, működéséről és lakóiról pontos kép felvázolását teszi majd lehetővé. Pl.: ismert 1788-ból egy 17 zsidó háztulajdonostól származó panasz az úri-székhez a keresztény község ellen, különböző címeken (pl. kéményseprő adó) kivetett összegről, amit a 6352 ft türelmi taksán felül követeltek tőlük. (Vö. ZsM Ób. K. IX. 326.)

szítéseket. Ez az időpont ráadásul egybeesik a zsidó türelmi taksa összeírásával, tehát a későbbiek során esetleg bővíthető lesz a másik község megközelítésével is. Ez annál is inkább fontos volna, mert a zsidóság nagy számban való jelenléte több ponton befolyásolhatta — és véleményünk szerint meg is határozta — a keresztény lakosság foglalkozási összetételét is: nemcsak a „parasztiparosok” kereskedési gyakorlatából következően, hanem abból is, hogy az egyébként is „eltérő kereskedelmi stílust” élő zsidók is segíthették a helyi kereskedőréteg háttérbe szorulását, illetve ki nem fejlődését. (Persze itt nem szabad azt sem elfelednünk, hogy a város két olyan település közvetlen közelében volt, mint a kereskedelmileg „kevésbé fejlett” főváros, Buda, s a távolabbi környék gazdasági életén is „uralkodó” Pest.)

Az egyetlen időmetszet alkalmazása — természetesen — nem teszi lehetővé átfogó vizsgálatok lezárását, sőt, a nagyobb léptékű elemzést sem: egyetlen pillanatfelvételt nyújthat csak egy település fél lakosságáról. Ezt annál is inkább fontos leszögezni, mert nem szeretnénk abba a hibába esni, hogy részeredményeinket és -adatainkat lezárt és teljes munkaként kezelhessék. Egy időmetszet adatainak rendszerezése semmilyen körülmények között sem szolgálhat alapul egy kiterjedt elemzés elkészítésére, még kevésbé pedig összetett demográfiai, társadalmi folyamatok, foglalkozási szerkezeti változások megfogalmazására.

Források

A társadalomtörténeti kutatások céljára használható, rendelkezésünkre álló statisztikai célú vagy jellegű források köre és értéke igen változatos, számos településsel ellentétben a kortársak alapos, körültekintő munkájáról tanúskodik.

Az elsőként említendő forrás mindenképpen az anyakönyveket jelenti. Ezek teljességének, pontosságának vizsgálata már szinte könyvtárnyi irodalmat tesz ki, így e helyen csak a legfontosabb helyi vonatkozású szempontokat szeretnénk megemlíteni. Mindenekelőtt azzal a ténnyel kell számolnunk, hogy a településen élő *három felekezet* lakosai közül az izraeliták ekkor még nem vezettek anyakönyveket, a reformátusok is csak elvétve, ugyanakkor utóbbiak anyakönyvi eseményei regisztrá-

lása — mint számos kisebb településen is — előfordult a katolikus anyakönyvekben is.³

Az anyakönyvezés technikájáról meg kell jegyeznünk, hogy a maga korában példamutató, részletes és pontos, így a forrás demográfiai vizsgálat céljára is kiválóan használható gazdag adatbázis. A vizsgálat egyaránt lehetőséget nyújthat az egyéni–családi életutak rekonstruálására, a kis- és nagycsaládi kapcsolatok és ebből adódóan számos demográfiai–néprajzi, egyéb antropológiai kérdés felvázolására, megválaszolására. A bejegyzések elemzése alapján ugyanis feltűnően pontosnak mutatkoznak az anyakönyvek minden személyi kérdést, a rokonsági kapcsolatok megjelölését illetően, tehát átfogják az egész népességet. Az anyakönyvek leggyengébben kiértékelhető adatait a halálokok jelentik, amelyekre az elemzés során még külön visszatérünk.

A következő forrás egy ún. népmozgalmi nyilvántartás (*connotatio*),⁴ amit a helyi hatóságoknak kellett vezetniük a józsefi rendeletek értelmében, s bennük minden adatot rögzíteni: születést, házasságot, halálozást, tehát az ún. anyakönyvi eseményeket éppúgy, mint a be- és kivándorlásokat, a cselédek, a szolgaszemélyzet és az iparos inasok–legények vándorlását. Sajnos az adatok alapján nem használható teljeskörűen megbízhatóan ez a füzet: a születések és halálozások mintegy harmada hiányzik belőle, a rögzített házasságok száma pedig, épphogy 15-20% körül mozog, így az anyakönyvi bejegyzések kérdésében csak másodlagos forrásként használható, esetleges hiányos anyakönyvek adatainak kiegészítésére.

Az összeírás nyilvánvalóan utólag készült, mert nem időrendben maradt fenn, hanem a házszámok sorrendjén belül időrendben. Lehetséges, hogy időrendi feljegyzéseket rendeztek át a füzet felfektetésekor, de ennél sokkal valószínűbb, hogy az adatokat csak utólag, bemondás alapján rögzítették. A további adatok is az utólagos felfektetés mellett szólnak, hiszen csak ezzel magyarázható az is, hogy az eltá-

---

3 A kuszán és következtelenül, korszakunkban igen hiányosan vezetett református anyakönyvek évi néhány bejegyzését — főként az említett hiányosságai miatt — nem vettük figyelembe: ezek száma a rendszertelenül, keverve vezetett anyakönyvekben hozzávetőlegesen csak megduplázhatója a katolikus anyakönyvekbe beírt református anyakönyvi eseményekét, azaz pl. halálesetknél kb. 10 adatot lehet belőlük kiemelni, csak névvel és életkorral. Tekintettel az alacsony adatszámra, valamint arra, hogy nagyobb időközben keverednek a bejegyzések, közel ötven év bejegyzéseiből kellene kiszűrni a vizsgálatunkhoz szükséges 20-40 adatot, ezek feldolgozását a jelen keretek között mellőztük, s vizsgálatunk későbbi, nagyobb időszakot felölelő részére hagytuk.

4 BFL V.1/1. Óbuda mezőváros levéltára. Tanácsí iratok. Népmozgalmi nyilvántartások I. kötet: Connotation... 1787. jan.1-jétől 1788. március 4-ig találunk bejegyzéseket.

voztakkal való „számadás” csak másodlagos, azaz számuk lényegesen kisebb, mint a tényleges.

Előfordul viszont, hogy a házasulók közül a betelepülő fél származási helye csak itt volt fellelhető, így az adatok egymásra vetítése során pontosabb kép vázolható fel az itt élőkéről. Ugyanakkor látnunk kell azt is, miért találkozunk olyan kevés házassági bejegyzéssel: aki egyszer „betette a lábát” a városba a nyilvántartás felfektetése előtt, az már itt volt, a házasságot — feltehetően — csak abban az esetben jegyezték be, amennyiben *valamelyik fél nem óbudai illetőségű vagy nem helybeli lakos* volt. Az anyakönyvek ilyen adatsorai a későbbiek során, az „összementírozott” adatbázisok használata során lesznek igen jól kiaknázhatók. A *connotatio* másik hátránya, hogy a be- és kivándorlások kérdésében — úgy tűnik — az *érkezőkről* vették fel pontosabban az adatokat, s a távozók csak „elvéve” szerepelnek. Bár nem zárható ki, hogy utóbbiak valóban ilyen arányban voltak kevesebben, akkor pedig felvetődik a kérdés, hogy ilyen mértékű lett volna a bevándorlás? Erre biztos választ nem lehet adni. Igen fontos e forrás abból a szempontból is, hogy többnyire feltünteti a nyilvántartásba vett személy származási (születési!) helyét, sokszor még akkor is, amikor távozik: azt azonban már sohasem, hogy hová távozott a városból. (Néhány esetben találkozhatunk városon belüli költözés feljegyzésével is.)

A házasságkötések kapcsán ki kell térnünk a már említett migrációra is. Amint jeleztük, a házassági anyakönyvekben — úgy tűnik — minden esetben feltüntették a származási (születési) helyet, ami annál is fontosabb, mert gyakorlatilag ez az egyetlen forrás, amely biztosan a *születés* helyét közli. (A házasságkötéshez csatolni kellett az elbocsátó plébánia engedélyét is. Elvileg ugyanígy csatolták a dokumentumokat pl. az iparosok letelepedési, polgárjogi stb. helyi ügyeikhez, azonban itt gyakran előfordult, hogy a hivatalos iratokban nem a születési helyet tüntették fel származási helyként, hanem azt a települést, ahonnan éppen érkezett az illető, tehát az útlevelén szereplő utolsó, hosszabb tartózkodást jelentő bejegyzés színhelyét.)⁵ Ugyanilyen kiváló forrásnak bizonyul a migrációra a már többször hivatkozott *connotatio* is: a vezetése alatt eltelt 14 hónap során — mint utaltunk már rá — nem csak az anyakönyvi eseményeket kellett rögzíteni, de a be- és kivándorlásokat is. A bevándorlásokra vonatkozóan hihetőek adatai, s pontosnak, körültekintőnek is tűnnek, még akkor is, ha nem hibátlanok. (Leggyakoribb hiba, hogy bejegyezték a „mozgó személy” adatait, anélkül, hogy feljegyezték volna: az illető érkezik vagy távozik. Hiányossága még az is, hogy az érkezőként megjelölt gyermekekről rendszertelenül közli életkorukat, sokszor nemüket sem, míg a feleség legfeljebb tény-

---

5 Ennek igazgatás- és jogtörténeti kérdéseiről bővebben ld. *Rózsa*, 1985.

ként kerül említésre, így a bevándorló családok szerkezetéről nincs érdemi adat. Ugyanakkor gyakori és a kiterjedt feldolgozást majd segítő adat, hogy ez a nyilvánvalóan utólag —, így a beköltözés után néhány hónappal született gyermekek pl. rögtön kapcsolhatók a bevándorolt szülőkhöz.)

A bevándorlások kiindulási pontja többirányú volt, s ami a legfeltűnőbb, hogy a születési helyek között alig találunk egy-két környékbeli települést (pl. Vörösvár), ott találjuk viszont ennél több esetben Esztergomot, de főként nehezen meghatározható helyeket: „X uradalomból”, ami hol csak Eszterházy, hol egyszerűen nádori jelzőt kapott, közelebbi helymeghatározás nélkül. Szerencsésebb helyzetben vagyunk a külföldről érkezőkkel: néhány sziléziai illetőségű kivételével kb. fele-fele arányban „birodalmi” és (főként felső-) ausztriai bevándorlókat jegyeztek fel. Ugyanezt erősítik meg a házassági anyakönyvekbe bejegyzett, már hivatkozott származási helyek is. (L. a mellékletet!)

A harmadik forrás a társadalomtörténeti elemzés szempontjából talán legfontosabb, a vizsgált korszakra vonatkozóan fennmaradt egyetlen *dicalis összeírás*,⁶ az 1788–1789. adóévre vonatkozóan. Helyenkénti (kaparásos) javításai ellenére is teljesnek mondható, a háztartási és vagyoni adatokra vonatkozó megbízhatóságáról csak később, talán a folyamatban lévő számítógépes elemzés alapján tudunk nyilatkozni. Annyi azonban hiányosságaként mindenképpen megjegyezhető, hogy foglalkozási adatokat egyáltalán nem tartalmaz — ellentétben az 1776–1777. évi összeírással.

A korabeli adózás rendszerének alapja a *contributio* (ún. hadiadó) volt, amit „megfejeltek” az uradalmi (városokban ún. házi-)adóval, majd ezt az összeget leosztották ingatlan- és jövedelemfajtánként, haszonállatonként, egy külön elkészített séma szerint.

Az általunk használt összeírás *rovásos* formában tartalmazza a az összeírt háztartásról:

1. a háztartásfő nevét,
2. jogállását [jobbágy, házas zsellér, zsellér],⁷
3. a háztartásában további személyek [kiskorú fiú és lány, cseléd, szolga],
4. az ígás- és húsállatok [ökör, tehén, kecske stb.] számát,

6 A *dicalis* összeírások történetéről, változásairól bővebben *Bakács*, 1957.

7 Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a sematikus egyszerűsítések tévútra vezethetnek: *Klinger*, 1996. 416. p. a jobbágyság elszegényedését és zsellérsorba süllyedését elemzi, amit Óbudán nem tudunk igazolni. Igaz, a településen — fekvéséből és jellegéből következően — nem is kifejezetten mezőgazdaságból élő lakosság élt.

5. az ingatlanokat adóosztályonként, illetve nagyság szerint [ház 3, illetve szántó, rét, szőlő 2–2 osztályban],
6. a szerződéses jövedelmek tényét [malom, árenda, pálinkafőző-üst], illetve az adóalapul szolgáló jövedelmek tényét adóosztályonként [összesen 5 osztályban],
7. a fentiek alapján kivetett adó és a hátralék összege.

Népességi viszonyok

A lakosság népességi viszonyai meghatározásában első lépésként a népesség lélekszámát tűnik célszerűnek meghatározni. Ez a kérdés egyébként a demográfusokat évtizedek óta foglalkoztató probléma, a források és az össznépesség viszonyának meghatározása.

A XVIII. század végén készült összeírások általában kb. 5800 lelket jeleznek Óbudára, amiből kb. 3700 fő katolikus, 48 család református (260 fő) és 285 család izraelita (1647 fő) a lakosság, s élt még itt egy meghatározhatatlan, csekély létszámú evangélikus lakosság is. Ezen adatok ellenőrzéseként használhatunk számítási módszereket is.

A történészek, statisztikusok különböző forrásokra más-más mérési módszereket, számítási technikákat dolgoztak ki az évtizedek alatt, amelyek közül a legszívósbabban az ötös szorzó alkalmazása tartotta magát: a háztartások számát öttel szorozva kaphatjuk meg a teljes népesség lélekszámát, beleértve a minden összeírásból kimaradó kiskorú gyermekeket éppúgy, mint a nincstelen, a lét perifériáján lévő felnőtt lakosságot. Ez a többé-kevésbé alkalmazható becslési számítás úgy tűnik, Óbuda esetében is alkalmazható: a 761 (keresztény) háztartásra a lakosság lélekszáma 3805-re becsülhető, ami minimális eltéréssel megfelel az egyéb számítási módszerrel nyert adatoknak.⁸

A község lakosságának nagysága a következőkben elsőként az adózók számán keresztül ragadható meg a különféle összeírásokból.⁹

---

8 Vö. *Dávid*, 1973. Családlapok és hosszabb távú vizsgált időszak hiányában Kováts Zoltán, Andorka Rudolf-féle vagy más rendszer szerint készített családrekonstrukció lehetőségét az ilyen, rövid időszakra végzett vizsgálatok kizárják, így sem az első szülések, sem a termékenység problémáival, tehát a születéshez kapcsolódó további kérdésekkel nem tudunk foglalkozni, éppúgy, mint az újraraházasodásokkal és azok motivációival sem.

9 *Gál*, 1988. 74. p. és a hivatkozott, BFL-ben őrzött dicális összeírások.

1765	uradalmi	625
1766	uradalmi	633
1766/67	uradalmi	656
1770	úrbéri	672
1776/77	uradalmi	792
1788/89	uradalmi	761

Amint látjuk, a Gál Éva és mások által leírt, az összeírások típusára, funkcióira vonatkozó problémák igen erősen érzékelhetők az adatok alapján. A betelepülés egy intenzívebb időszakában az adózók száma — közel húsz esztendő alatt alig csak 90 fővel emelkedett volna, ez kevéssé hihető adat, főként akkor, ha megnézzük az 1776. évi *dicalis* összeírás adatát is. Amennyiben ehhez még hozzátesszük azt is, hogy az egyes összeírások között nemcsak számszerű, de egyéb tartalmi differenciák is vannak, már szinte semmin sem csodálkozunk. Pl.:

<i>Házszám</i>	<i>Dicalis</i>	<i>Connotatio</i>
99	Schulhaus	Gmde Schulhaus
112	Caal Haus	(Fogadós költözik be)
113	Thom. Wadendorfer	Normal Schulhaus
598	Üres telek	(Eltávozik egy inas)

S ezek csak a találmra történő helyrajzi összevetés során előjött problémák, valószínűleg messze nem a teljes kör. Ezen az sem változtat igazán, hogy igen tág az adómentesek köre: nemes, pap, tanító, gazdatiszt, községi alkalmazottak és tisztviselők, cselédek–béresek–pásztorok, iparos legények és inasok, vagyontalanok. (Pl. a 133. sz. ház a *dicalis* összeírásban községi épületként szerepel, a népmozgalmi nyilvántartásból kiderül, hogy itt lakott a jegyző: 1787 augusztusában egy szolgáló és egy szakácsnő költözött az uradalmi fiskálishoz.) Annál is inkább fontos ez, mert e széles körről, mozgásukról — ha csak töredékesen is —, részleges információt ad a *connotatio*, azzal, hogy a vezetése alatt eltelt mintegy 14 hónap alatt a városba érkezett 178 cseléd és 95 inas, ugyanakkor eltávozott 73 cseléd és 55 inas. A népességszám meghatározása így tehát meglehetősen nehézkes. Az adókönyv-

ben szereplő 674 (a józsefi összeírásban 685) épületből huszonnégy volt középület, s 16 volt kijelölve kizárólag zsidók számára lakásul. (A zsidóság többi része keresztényeknél lakott, albérletben.)¹⁰ Az 1756. és 1761. évi canonica visitatiókban szereplő népességszám 2807, illetve 2802 keresztény lelket jelentett. Bár Faragó Tamás az Eversley-féle népességszám-becslési módszert Magyarországon a 19. század utolsó harmadáig alkalmazhatónak tartja, Óbudán e korban igen ellentmondásos eredményre vezetett.¹¹ A módszer rövid távon, az utolsó betelepítés idejére „tökéletesen” működik: az 1741 körüli népesség 2400, a tíz évvel későbbi 2800 főre tehető, amely 400 főnyi népességnövekedésben benne van az „öslakosság” természetes szaporulata is.

Az utolsó betelepítés utáni években valószínűleg csekély mértékben növekedett a természetes népszaporulat, 1756 és az 1760-as évek néhány kiemelkedő éve kivételével a Zichy-uradalom utolsó évei alatt az arányszám el sem érte a korábbi éveket, sőt, 2-3 éves ciklusokban megjelent a mínuszok, a népességfogyás korszaka: 1747-ben 52-vel, 1757–1759-ben összesen 134-gyel több a halotti anyakönyvi bejegyzés, mint a születési! — amennyiben nem számoljuk külön a néhány órát megélt és keresztelésileg nem anyakönyvezett gyerekeket, akiknek számával növelni kell a születések számát is. (A mintaként találomra kiválasztott években azt tapasztaltuk, hogy számuk átlagosan 4-5 volt, s csak a halotti anyakönyvbe kerültek bejegyzésre.) Amennyiben átlagosan ennyi ilyen halálesettel számolunk, a józsefi kor végére — reálisnak tűnőn — kb. 3500-3700 főre becsülhető Óbuda keresztény népességének lélekszáma.¹²

Ehhez képest — mint láttuk — 761 adózó van, akiknek háztartásában mindössze 1042 lelket irtak össze (a 16 év alatti gyermekek nélkül). Ez azt is jelenti, hogy a zsellérek családja teljes mértékben kimaradt az összeírásból, s miután nem tudjuk meghatározni az iparosok körét, így a legények és inasok száma is csak annyiban becsülhető meg, hogy egy-kettőnél több egy-egy mesternél nem lehetett. Ezt támasztja alá az is, hogy a *connotatio* bejegyzései szerint a legények többnyire egy-

---

10 Gál, 1992. A zsidóság élet- és lakáskörülményeire jellemző az a templomi hirdetmény (1796), amely *ismételten* kimondja, hogy ahol egyetlen lakószobában két család lakik, lakrészeket deszkafallal kell elválasztani. Az ez ellen vétőket megbüntetik, az egyiknek ki kell költöznie, továbbá mindkét fél „szégyenben és gyalázatban marad, a közerköles megsértése miatt.” (Vö. ZsM Ób. K. XI. 4.)

11 Ismerteti: Faragó, 1992. Esztünkben nem beszélhetünk „átlagostól eltérő évekről”, hiszen a vizsgált korszak jelentősebb részét a stagnáló, illetve csökkenő népesség jellemezte, s csak a korai időszakra, az első évtizedre volt a növekedés meghatározó folyamat.

12 Schams 4000 római katolikus, 20 evangélikus, 146 református és 3210 izraelita lelket említ Óbudán. *Schams*, 1822. 637. p.

mást váltják, azaz ugyanahhoz a mesterhez egy-két napon belül van bejegyzés egy távozó és egy érkező legényről, inasról pedig alig. (Kivételnek — és talán egyenesen „csemegeként” is — számít a *connotatioban* a 663. számú ház, ahová mindössze három hónap alatt nem kevesebb, mint 14 szabólegény költözött be. Ez nyilvánvalóan az irodalomból ismert, katonaság részére ruhát készítő konfekcióüzem volt. Ugyanakkor a ház — mint ingatlan — után Johann Leeb adózott, akinek személyéről ez ideig nem derült ki több.)¹³

A demográfiai viszonyokra jellemző, hogy akkor, amikor évente 200-260 születést anyakönyveztek, a dicális összeírásban mindössze 58 fiú- és 68 lánygyermek szerepel, ugyanakkor közel ugyanennyi a cseléd (73) és inas (57). Ha emellé tesszük majd a *connotatio* hasonló adatait (cselédek, inasok, szolgálak), látjuk, hogy — feltételezhetően — az ilyen korú gyermekek „településon belüli vándorlásáról” is szó van, tehát mintegy 120-ra becsülhetjük a 10 év feletti, de már külön élő gyermekek számát. Mint utaltunk rá, a *connotatio* nagyszámú szolgaszemélyzet mozgására, költözésére tartalmaz adatot, ami a teljes ide tartozó foglalkozási csoportnak csak egy — meghatározhatatlan arányú — része lehet. E feltevésünket támasztja alá az is, hogy a cselédek és inasok száma főként a város középponti területén, valamint a (belső) szélén volt kiugró, errefelé gyakori volt az egy háztartásban — főként jobbágyoknál — egyidejűleg működő cseléd és szolga is, míg a szegényebb északi régióban, illetve a nyugati régió felső részén — a házas zsellérek körében — inkább jellemző a szülői háztartásban maradt egy-két gyerek, többnyire lányok. S a párhuzamosság tovább is vihető: ahol több a szolgaszemélyzet, kevesebb a zsellér, míg a külső területeken inkább a házas és házatlan zsellérek alkotják az összeírtak túlnyomó részét.

Természetes népszaporulat

Az anyakönyvi adatok összesítése során rögtön problémával találjuk magunkat szembe. A természetes népszaporulat a vizsgált évek során nem változott (1. tábla).

Ha egymás mellett nézzük a két adatsort, s hozzátesszük, hogy Gál Éva az 1758–1767 közötti időszakra átlagosan évi 6 fő, azaz 2,2 ezrelékes természetes népszaporulatot tudott kimutatni, korszakunkban — a keresztények körében — ez a szám látszólag magas, 5,52 %-re nőtt, de ez mindössze két esztendő egyenlege, a

13 *Endrei*, 1979. nem tesz róla említést. A konfekcióra termelő szabómanufaktúrák túlnyomó részben engedély nélkül, az utókor számára felderíthetetlenül működtek mind a helyi piacra, mind a katonai szállításokra történő termelés esetén.

másik kettő „nullszaldós” volt, a születések és halálozások arányszáma kiegyenlítette egymást.¹⁴

A házasságkötések

A házasságkötések kérdése már bonyolultabb és mégis egyszerűbben áttekinthető kérdéskör. Az egy generációval korábban betelepített népesség a vizsgált időszakban, tehát 1786–1790 között már helybelinek számított, s nemigen fordult meg házassági ügyben a plébánián: a népesség viszonylag stagnáló volt, csak a szokásos mobilitás mutatható ki az anyakönyvek alapján. Ezeknek külön előnye, hogy általában a többé-kevésbé letelepedettnek tekinthető, de első generációs bevándorlók esetében is feltüntették a születési–származási helyet, s ezt nem csak a férfiak, de a nők esetében is. Innen tudhatjuk, hogy addig, amíg a nők 83-85%-a helybeli volt (kivétel volt 1788, ekkor 95%-a), addig a férfiaknak csak 60-70%-a mellett nem volt feltüntetve más származási hely, s az is igen jellemző, hogy a menyasszonyok esetében mindössze két ízben találkozunk olyan adattal, miszerint más település lakója (egyszer budai, egyszer olvashatatlan a bejegyzés), ugyanakkor a vőlegények között évente 3-4 ilyen eset is előfordul, ami az évi 45-60 házassági bejegyzés mellett nem elhanyagolható tényező. Az első házasságkötések átlagos életkora a férfiaknál 25-26, a nőknél 20-21 év közé esik, ami alól csak 1788 kivétel: a házasságkötések alacsony száma (47) ellenére az első házasodó nők átlagéletkora ekkor mindössze 17,1 év volt. Ez az év az adatok szerint más szempontból is kiemelkedő volt: addig az esketések átlag 80–83%-át az első házasságok tették ki, míg itt „fordult a kocka”, pontosabban az egyensúly, s 1788-ban már csak 78, 1789-ben pedig mindössze 65% volt az első házasságát kötő férfi. (A nőknél csak az 1788. év jelentett elmozdulást 76%-kal, a következő évre visszaállt a korábbi egyensúly, ami különösen fontos a természetes szaporulat „biztosítása” miatt.) A házasságok kapcsán még két jelenségre kell utalnunk. Mint korábban utaltunk rá, a református vallásúak anyakönyveit is sokszor a katolikus matrikulákba írták be, így a házasságiak között is találunk évente egy-két ilyen bejegyzést, ami a lélekszám alapján reálisnak tűnő számadat. Ami azonban szembetűnőbb mentalitásbeli körülmény, hogy az öt év alatt kétszer is előfordult, hogy a vőlegény adott reverzálist: 1786-ban egy — wittenbergi(?) származású — evangélikus, míg a következő évben egy „birodalmi” származású református vett feleségül katolikus szertartással helybeli nőt. S ha már a felekezeteknél tartunk: 1789 novemberében találjuk az — öt év során — egyetlen, kikeresztelkedésre vonatkozó utalást: egy 49 éves özvegyember feleségül vette a

---

14 Gál, 1988. 78. p.

„*Elisabetha Graberin Virg. Baptizata Judaea*” bejegyzéssel meghatározott 25 éves lányt.

Ha a házasságkötések ciklikusságát vizsgáljuk, a válasz egyértelmű: az adventi időszakban gyakorlatilag két házassággal találkozunk csak: 1787-ben egy katona, 1789-ben egy ausztriai illetőségű fuvaros nősült decemberben. A házasságok túlnyomó része január–februárra (vízkereszt utánra!), a nyári (május–július), illetve az őszi–kora téli (szeptember–november) időpontokra esett, de az egyik csúcsot minden esetben január és február jelentette: e két hónap során köttetett évről évre a házasságok közel fele (legalább 40%-a), míg — évenként változón — május–júliusra, vagy szeptemberre, vagy novemberre esett az a másik csúcs, amivel együtt többnyire a házasságok kétharmada köttetett az adott évben (2. tábla).

Halálozások

A halálozások száma és adatai még változatosabbak, s az anyakönyvek összesítő adatai többnyire pontatlanok.¹⁵ A halotti anyakönyvi bejegyzések már utalnak a korábban hivatkozott, Schams-korabeli népesség felekezeti megoszlására is: évente több (6-7) református és 1787-ben 2 evangélikus halálesetet is bejegyeztek. A halálesetek időszaki (havi) bontását (3. tábla) tanulmányozva azt tapasztaljuk, hogy az éves halálozási esetek 4,5-9,5%-át tették ki, s ettől évente 4-5 hónap volt kiugróan eltérő arányú, ami — talán 1786 kivételével — főként az őszi és a téli hónapokat érintette negatívan. A 12%-ot is meghaladta általában egy-egy hónap arányszáma évente, de pl. 1790 végén augusztus, október és december hónapok egyaránt túllépték ezt az arányt. Ha megnézzük viszont a legnagyobb halálozási mutatójú hónapot, 1788 októberét, láthatjuk: a 35 halotti anyakönyvi bejegyzésből mindössze 11 érintette a felnőtt lakosságot, s 14 az egy éven aluliakat.

A ciklikusság igen élesen mutatható ki a korcsoportok szerinti vizsgálatnál. A táblalomra kiválasztott 1788. év adatai (4. tábla) egyértelműen rámutatnak arra, hogy a 16 évnél idősebbek több mint egyharmada a késő őszi–kora téli hónapokban, tehát október–december között halt meg, míg a csecsemőknél kimutatható egy téli (január–februári) és egy őszi (szeptember–novemberi) csúcs, ami az 1–7 év közötti életkorú gyermekeknél már erősen leszűkül időben és számban egyaránt.

15 1788-ban pl. összesen 241 halottat jelez az év végi összesítés, amiből 83 volt 7 éven aluli és 148 fő 7 éven felüli (ezek összege helyesen 231 volna), ehhez képest a tényleges bejegyzések száma 242. E számítási hibák miatt — az Eversley-féle becslés kivételével — a feldolgozott öt évre vonatkozólag kizárólag saját adataink alapján dolgoztunk.

Ha megnézzük a csatolt halálok-meghatározásokat, láthatjuk, hogy igen kevés a használható információ. Ez a falusi anyakönyvekben általánosan elterjedt probléma, hiszen már a halál beálltát, így okát sem orvos állapította meg. A himlő, a sárgaság és egy-két más, közelebről megragadható betegség kivételével viszonylag kevés az, amely *nem orvostörténészeknek* sokat mondana.¹⁶ A gyerekbetegségek közül szinte valamennyi előfordult, de — természetesen — a legáltalánosabb még mindig, akárcsak a század elején, a himlő és a hagymáz emelhető ki, de arányaiban ugyanígy előfordult a *gangrena* és a *convulsiones* is, éves szinten 20–20%-ban, míg az összes többi bejegyzés (*astrophia, tumor, febres putrida, catarrus* stb. együttvéve tette ki a maradék ötödreszt. (Két esetben a baba keresztelte meg a gyermeket születésekor, halála előtt.)¹⁷

Közelebről megvizsgálva a 16 évesnél idősebbként 1788-ban elhunyt 82 főt (az évi összes halottak harmadát), talán nem is igazán meglepő eredményre jutunk: a felnőttek túlnyomó része „*febres calidus*”, „*gangrena*”, „*hectica*”, valamint egyéb lázas betegségben hunyt el, bár előfordult tüdő- és bélgyulladás, epilepszia is, valamint néhány, különböző kifejezésekkel meghatározott szerencsétlenség. Ezek után a 64, illetve 80 évesen elhunytak aggkórsága már csak egyértelmű lehet, legalább két „egyértelmű” halálok. Amit még fontos megjegyezni, az a körülmény, hogy a betegségek, illetve halálokok között életkori sajátosságot — az aggkórság kivételével — nem sikerült találnom, de az egyik ilyen eset egy 64 éves férfi volt, míg márciusban egy 73 éves nőnél szerepelt a *gangrena* bejegyzés. A halálokok kapcsán tehát — erre a néhány évre vonatkozóan — egyetlen biztos megállapítást tehetünk, nevezetesen, hogy fertőző vagy járványos betegség nem pusztított a városban.

Összefoglalóan és sommásan talán úgy határozhatnánk meg Óbuda keresztény népeségi viszonyait e korszakra vonatkozóan, hogy egy alapvetően falusias jelleű, népességében nem növekedő népességszámú közösségről van szó, amelyben a legmeghatározóbb és legfontosabb mozgást valószínűleg Buda (és esetleg Pest) kö-

16 A régi betegségekről külön fejezetet írt Pásztor, 1935. 118–131. p.

17 Sokat elárul a helybeli viszonyokról, hogy Pásztor hivatkozott művében sokkal differenciáltabban és pontosabban meg tudta határozni a halálokokat, s nála a *convulsiones* nem szerepel kiemelt gyerekhalál-okként, míg a század elejéhez képest a *hectica* arányszáma megduplázódott, a himlő megháromszorozódott. (Utóbbi lehetett járvány is, de ennek eldöntéséhez nagyobb időszakú mintavételre lett volna szükség.) Ugyanakkor — s ez is kevésbé hihető adat — tüdőbetegséget mindössze négyet sikerült azonosítani ez évek során a gyerekek körében, s a hastífuszt is felnőtteknél jegyezték be (3 ízben). A megoldásban nem sokat segít a *Halálok, 1942* modern, statisztikai célú összeírás sem.

zelsége jelentette. E közelség két szempontból is fontos volt: egyrészt az „átutazó kereskedelem” szempontjából, aminek inkább gazdasági vonzata lehetett közvetlenül érzékelhető, másrészt a tényleges népmozgás miatt, hiszen a „beházásodások”, valamint a *kívülről érkező* cselédek és inasok lényegében Budáról érkeztek. (A *connotatioban* sokszor Budát meg sem jelölték, csak Újlakot vagy Vízivárost említettek.) Ugyancsak valószínűsíthető, hogy az ide érkező iparoslegények nem elhanyagolható része — mintegy sztereotíp megoldásként — inkább a város felé vette letelepedése útját, ha nem maradt. A város közelsége azonban sokban meghatározta a piaci feltételeket és lehetőségeket is, ami már túlmutat egy népességi elemzés keretein és lehetőségein.

1. tábla

A természetes népszaporulat változásai, 1786–1789

<i>év</i>	<i>születések</i>	<i>Születések (korrigált szám)</i> ¹⁸	<i>halálozások</i>
1786	258	265	290
1787	230	235	210
1788	241	248	241
1789	202	210	238

18 A ()-be helyezett születési számok általunk korrigált adatok: az egy napnál rövidebb időt élt gyermekeket, akiknek száma a négy év alatt 27 volt, csak a halotti anyakönyvekbe jegyezték be, így a születésszámokból kimaradtak. Ezek a bejegyzések többnyire „néhány óra”, „néhány perc” életkor-megjelöléssel látták el, de 9 esetben előfordult az „ab obstetrica baptizata et mortua”, azaz a baba keresztelése után meghalt. (A jelenség falusi, kisvárosi településeken e korban gyakori volt.)

2. tábla

*A házasságkötések havi megoszlása abszolút számban és százalékban
(1786–1789)*

	<i>Abszolút számokban</i>				<i>Százalékokban</i> ¹⁹			
	<i>1786</i>	<i>1787</i>	<i>1788</i>	<i>1789</i>	<i>1786</i>	<i>1787</i>	<i>1788</i>	<i>1789</i>
január	6	10	10	9	13	16	21	17
február	11	13	4	11	24	21	9	34
március	0	0	3	0	0	0	6	0
április	1	1	3	2	2	2	6	4
május	4	9	3	4	9	15	6	8
június	8	2	3	0	18	3	6	0
július	6	4	3	5	13	6	6	10
augusztus	2	1	2	2	4	2	4	4
szeptember	4	3	10	3	9	5	21	6
október	1	3	3	3	2	5	6	6
november	3	14	3	6	6	23	6	12
december	0	1	0	1	0	2	0	2
<i>összesen</i>	<i>46</i>	<i>61</i>	<i>47</i>	<i>52</i>	<i>(100)</i>			

19 Az 1788–1789. éveknl a százalékos számításnál tapasztalható $\pm 3\%$ -os eltérés a nem korrigálható alacsony számok kerekítéséből adódik.

3. tábla
*A halálesetek havi megoszlása
 (1786–1790)
 (abszolút számokban)*

	<i>1786</i>	<i>1787</i>	<i>1788</i>	<i>1789</i>	<i>1790</i>
január	18	8	17	26	21
február	16	22	24	18	22
március	17	21	21	18	23
április	12	10	20	19	18
május	18	12	16	19	8
június	9	12	10	6	16
július	9	16	17	15	14
augusztus	18	28	22	23	36
szeptember	23	23	18	26	28
október	16	19	35	23	36
november	11	17	20	17	30
december	13	22	23	29	42
<i>összesen</i>	<i>180</i>	<i>210</i>	<i>243</i>	<i>239</i>	<i>294</i>

4/a. tábla

A halálozások száma 1788-ban korcsoportonként

	<i>1 év alatt</i>	<i>1–5 év</i>	<i>6–15 év</i>	<i>16 év alatt</i>	<i>összesen</i>
		<i>között</i>			
január	6	3	2	6	17
február	10	8	1	5	24
március	5	6	2	8	21
április	4	9	1	6	20
május	6	2	1	7	16
június	6	2	0	2	10
július	7	3	2	5	17
augusztus	9	6	0	7	22
szeptember	9	5	1	3	18
október	14	8	1	12	35
november	11	0	0	9	20
december	8	2	0	13	23
<i>összesen</i>	<i>95</i>	<i>54</i>	<i>11</i>	<i>83</i>	<i>243</i>

4/b. tábla

A halálokok 1788-ban, korcsoportonként

	1 év alatt	1–5 év	6–15 év	16 év felett	összesen
		között			
Affectio sedis				1	1
Angina		1	1		2
Astma...	1		1		2
Atrophia	10	5	1		16
Caducus morbus	1		1	1	3
Catarrus (cartarus)	2				2
Convulsiones	44	7		1	52
Corrosiones			1	1	2
Dolor stomachi				1	1
Dysenteria	1	1		4	6
Excussio	2	2			4
Exsiccatu		1		3	4
Febris	1	1		5	7
Febris calidus			1	3	4
Febris putrida			1		1
Febris hecticalis				1	1
Febris maligna				1	1
Foruito			1	2	3
Gangrena	2	3		12	17
Gangrena pulmonum				2	2
Gutturis affectiones		1			1
Hectica			1	12	13

	<i>1 év alatt</i>	<i>1–5 év</i>	<i>6–15 év</i>	<i>16 év felett</i>	<i>összesen</i>
		<i>között</i>			
Hemiplexia				1	1
Hydrops				9	9
Inflammatiao intestinum	3				3
Inflammatiao pulmonum				1	1
Miserere mei				2	2
Morbus regius				1	1
Oppressio pectoris				1	1
Pectoris affectionem				1	1
Pherenesis	12	2	1		15
Punctura				2	2
Renum dolores				1	1
Ruptura				1	1
Senium				4	4
Spasmus				1	1
Tumor	2	1		1	4
Variola	7	27	1		35
Variae affectionis		1		1	2
Vomitus				1	1
Ismeretlen	7	1		5	13
<i>összesen</i>	<i>95</i>	<i>54</i>	<i>11</i>	<i>83</i>	<i>243</i>

5. tábla

Az előfordult halálokok „szótára”

<i>Az anyakönyvekben szerepelt halálkokok megnevezései</i>		
<i>A bejegyzésben</i>	<i>[Eltérő] helyesen</i>	<i>Mai értelmezés szerint</i>
1., ab aquus per cussus	ab equo percussus	lórúgás
2., affectio sedis		hasmenés
3., angina		torokgyík
4., astma...		asztma, fulladás
5., atrophia		sorvadás
6., caducus morbus		epilepszia
7., catarrus		nátha
8., casus		baleset
9., convulsiones		epilepszia
10, corrosiones		(előregedett?)
11, dolor stomachi		gyomorfájás
12, dysenteria		vérhas
13, excussio		kiütés
14, exsiccatus		kiszáradás
15, febris febris	febris	láz
16, febris calidus	febris calidus	forróláz
17, febris putrida	febris putrida	magas lázzal járó fertőző betegség
18, febris hecticalis		tüdővész
19, febris maligna		hastífusz
20, fortuito		szerencsétlenség
21, gangrena		rák
22, gangrena pulmonum		tüdővész
23, gutturis affectiones		fulladás

<i>Az anyakönyvekben szerepelt halálokok megnevezései</i>		
<i>A bejegyzésben</i>	<i>[Eltérő] helyesen</i>	<i>Mai értelmezés szerint</i>
24, hectica		tüdővész
25, hemiplexia		féloldali bénulás
26, hydropsis	hydrops	vízkiórág (szív-, vese-, vagy májbetegség/ek/)
27, inflamao intestinum	inflammatio intestinum	bélgyulladás
28, inflamao pulmonum	inflammatio pulmonum	tüdőgyulladás
29, misere	miserere mei	bélesavarodás
30, morbus regius		sárgaság
31, oppressio pectoris		fulladás
32, pectoris affectionem		mellbaj
33, phran.(phrenesis)	phrenesis	elmebeteg, agylob
34, punctura		szúrás
35, pus in auribus		fülgenny
36, repente, repentina morte		hirtelen halál
37, rerum dolores	renum dolores	vesefájdalom
38, ruptiva	ruptura	kizárt sérv
39, senium		végelgyengülés
40, spasmus		görcs
41, tabes		tüdőbaj (sorvadás, esetleg syphilis következtében tabes dorsalis)
42, tumor		daganat
43, variola		himlő
44, variae affectionis		(különféle bajok)
45, vomitus		hányás

Rövidítések és fontosabb felhasznált irodalom

- BFL Budapest Főváros Levéltára
- TBM Tanulmányok Budapest Múltjából
- ZsM Ób. K. Zsidó Múzeum. Az Óbudai Zsidó Község iratai
- Acsádi, 1957* *Acsádi György: Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1957. 224–241. p.*
- Andorka, 1988* *Andorka Rudolf: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. Bp., 1988. (Történeti Demográfiai Füzetek, 4.)*
- Bakács, 1957* *Bakács István: A dicális összeírások. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1957. 51–81. p.*
- Bácskai – Nagy, 1984* *Bácskai Vera – Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984.*
- Blancard, 1788* *Blancard, Stephan: Arzneiwissenschaftliches Wörterbuch. I–III. Bd. Wien, 1788.*
- Dányi-Dávid, 1960* *Dányi Dezső – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp., 1960.*
- Dányi, 1961–62* *Dányi Dezső: A történeti demográfia tárgya és módszere. In: Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962. Bp., 1963. 5–21. p.*
- Dányi, 1963–64* *Dányi Dezső: Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787). In: Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–1964. Bp., 1965. 73–110. p.*
- Dávid, 1958* *Dávid Zoltán: A házak száma és a népesség a XVI–XVII. századi forrásainkban. In: Történeti Statisztikai Közlemények, 1958. 3–4. sz. 74–94. p.*

- Dávid*, 1973 *Dávid Zoltán: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747–1748.* Bp., 1973. (Történeti Statisztikai Kötetek)
- Endrei*, 1979 *Endrei Walter: Óbuda ipari létesítményei (1690–1850).* In.: TBM XXI. Bp., 1979. 325–346. p.
- Faragó*, 1992 *Faragó Tamás: Demográfiai kézikönyv. Kézirat.*
- Faragó*, 1993 *Faragó Tamás: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században.* In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI. köt. Miskolc, 1993. 181–203. p.
- Faragó*, 1996 *Faragó Tamás: Házasságkötés és társadalom — Buda város a 18–19. század fordulóján.* In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXIII–XXXIV. köt. Miskolc, 1996. 245–270. p.
- Faragó*, 1998 *Faragó Tamás: A máig erő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában).* In: Demográfia, 41. (1998) 1. sz. 7–38. p.
- Fügedi*, 1966 *Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története.* In: Demográfia, 9. (1966) 366–378. p.
- Fügedi*, 1980 *Fügedi Erik: Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig.* In: Történeti Statisztikai Tanulmányok, 4. Bp., 1980. 217–228. p.
- Gál*, 1979 *Gál Éva: Óbuda helyrajza a hódoltság végétől a XIX. század közepéig.* In: TBM. XXI. köt. Bp., 1979. 105–146. p.
- Gál*, 1988 *Gál Éva, L.: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt 1659–1766.* Bp., 1988.
- Gál*, 1992 *Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században.* In: Századok, 126. (1992) 1. sz. 3–32. p.
- Halálok*, 1942 *Az V. revízió átesett részletes nemzetközi haláloki névjegyzék s a halálokok beosztását megadó betűrendes mutató. Az Országos Közegészségügyi Tanács által jóváhagyott hivatalos szövegezés.* Bp., 1942.

- Klinger*, 1996 Demográfia. Szerk.: Klinger András. Bp., 1996.
- Kovacsics*, 1957 A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1957. (A Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványa)
- Kováts*, 1966 *Kováts Zoltán*: A magyarországi népességi reprodukció kérdése a XVIII–XIX. századi rekonstrukció eredménye. In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1966. 131–148. p.
- Kováts*, 1969 *Kováts Zoltán*: Somogy megye népessége a XVII–XVIII. század fordulóján. Kaposvár, 1969. (Somogyi Almanach 12.)
- Kraus*, 1826 *Kraus, Ludwig August*: Etymologisches medicinisches Lexikon. Tom. I. + Suppl. Göttingen, 1826.
- Moess*, 1968 *Moess Alfréd*: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846. Bp., 1968.
- Pásztor*, 1935 *Pásztor Mihály*: Buda és Pest a török után. Bp., 1935. (*Statisztikai Füzetek* 73. köt. 1. rész)
- Rózsa*, 1985 *Rózsa Miklós*: A török alól felszabadult Budán és Pesten megtelepedett cukrászok származási, valamint inas- és leányéveik eltöltésének helye. In.: V. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1984. november 20–21. Veszprém, 1985. 117–128. p.
- Schams*, 1822 *Schams, Franz*: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen, 1822.

